

TANULMÁNY

Az ELTE Társadalomtudományi Kar Elméletttörténeti Tanszéke, a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Szociológia Tanszéke és az MTA Szegedi Területi Bizottsága Szociológiai Munkabizottsága szervezésében 2008. október 3–4. között „...és most merre?” címmel került megrendezésre Emil Durkheim és Georg Simmel tiszteletére tartott emlékkonferencia.

Egy hasonló témájú konferencia megrendezése talán nem is igényel különösebb apropót, 2008-ban ezt a szociológia alapító atyái közé tartozó Durkheim és Simmel születésének 150 éves, illetve Simmel *Soziologie* című kötetének 100 éves évfordulója nyújtotta. A dátumokon túl azonban jelentősebb összetartó kapcsolatot jelent az a tény, hogy – bár nem azonos módon – de mindkét szerzőt a szociológia diszciplináris feladatainak, lehetőségeinek és kíváncsós eljárás módjainak kérdése foglalkoztatta. Épp ezért a konferencia szervezői mindazoknak lehetőséget kívántak biztosítani, akik a szociológia és a társtudományok területéről reflektálni kívántak a két „alapító atya” munkásságára, problémafelvetéseire, illetve elemezni kívánták a társadalomra reflektáló szaktudományok lehetőségeit, kudarcait és kilátásait. A konferencia célkitűzései között szerepelt a hazai szaktudományunk elméleti horizontjának, problémaérzékenységének és kordiagnosztikai képességének tágitása.

A kétnapos rendezvény első *Durkheim: történelem és időszerűség* címmel megrendezett szekciójában Némédi Dénes *Durkheim és a tudományok*, Balogh Gábor *Munkamegosztás újfajta megközelítésben*, Somlai Péter *És most merre...? Durkheim integrációs elméletének sorsa* és Rényi Ágnes *Létezik-e pragmatikus szolidaritáselmélet? (Durkheim és Boltanski)* című előadása hangzott el.

Simmel kapcsán Wessely Anna *A klasszikus szociológiai magyarázat problémái*, Karácsony András *Simmel filozófiai előfeltevéseiről* és Szántó Zoltán *Simmel a versenyről. Egy játékelméleti értelmezés* címmel tartott előadást.

A konferencia második napján került sor *A szociológiai hagyomány problémái* című szekció megrendezésére, melyben Saád József *Mi volt a bajuk (mi lehet a bajunk) a szociológiával? Kérdések két „anti-szociológus”*: P. Sorokin és H. Schelsky pályaképe kapcsán, Pászka Imre *Gusti reflexiói a wilhelmiánus korszak német társadalomtudósairól* című előadása a szociológia történetének egy-egy alakját, munkásságát mutatta be, illetve Sik Domonkos *Variációk a kommunikatív cselekvés nyelv előtti feltételeinek meghatározására: Durkheim és Lévinas* című előadása, mely a kommunikatív cselekvés nyelv előtti feltételeinek koncepcióját elemezte.

A konferencián elhangzott előadások közül a *Szociológiai Szemle* jelen számában Némédi Dénes és Karácsony András előadásait közöljük.

A konferencia részletes programja az alábbi linken olvasható:

http://tatk.elte.hu/inex.php?option=com_content&task=view&id=927&Itemid=661

DURKHEIM ÉS A TUDOMÁNYOS CSERÉK

NÉMEDI Dénes

ELTE Társadalomtudományi Kar
H-1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/A; e-mail: dnemedi@invitel.hu

Abstract: The paper concentrates on Durkheim's analyses of the sciences and of the exchange processes between the different branches of the sciences. The first part deals with Durkheim's description of the anomic division of scientific labor which is manifested in the lack of coordination between the different branches of knowledge. It comes to the conclusion that the market model is inadequate to describe scientific exchanges and that Durkheim must have felt that. However, he was unable to define a remedy. In later works, he sketched two models which, according to him, would solve the problem of scientific exchanges. The first one was outlined in his program for the *Année sociologique*. There he defined sociology as an interdisciplinary venture which would coordinate the different social sciences, providing methodological unity and assuring the exchange of scientific knowledge. The second model was sketched in Durkheim's history of higher education. There he saw periods of intensive exchange, of collective scientific effervescence where spontaneous cooperation between scientists emerged. In this sense, scientific exchanges would contribute to the establishment of social solidarity itself. Durkheim's answers are inadequate but the problem of scientific cooperation and exchange remains a problem which is not satisfactorily solved.

Összefoglaló: A tanulmány Durkheimnek a tudományokra és az egyes tudományágak közti cserefolyamatokra vonatkozó elemzéseivel foglalkozik. Az első rész az anómiás tudományos munkamegosztás durkheimi tárgyalását mutatja be. Ez a tudományágak közötti koordináció hiányában mutatkozik meg. Az eredmény az, hogy a piaci modell nem alkalmas a tudományos cserék elemzésére – Durkheim ezt feltehetően látta. Megoldást nem tudott adni. Későbbi írásaiban két modellt ismertetett a tudományos cserék problémájának a kezelésére. Az első az *Année sociologique* programjának felvázolása kapcsán mutatta be. Itt a szociológiát olyan interdiszciplináris vállalkozásnak látta, amely módszertani tekintetben és az egyes tudományok közti cserék szervezésével koordinálná a társadalomtudományokat. A másodikat a felsőoktatásról írt történeti vázlatában találhatjuk. Itt úgy látta, hogy voltak időszakok, amikor egyfajta tudományos kollektív pezsgés révén alakult ki spontán együttműködés a tudósok között. Ebben az értelemben a tudományos cserék a társadalmi szolidaritás megerősítéséhez is hozzájárulnának. Durkheim a felvetett problémát nem oldotta meg, de a tudományos kooperáció és csere kérdése ma is releváns marad.

Keywords: Durkheim, science, division of labor, cooperation, exchange

Kulcsszavak: Durkheim, tudomány, munkamegosztás, kooperáció, csere

Durkheim tudományfelfogásának vizsgálatát kellően indokolja az a tény, hogy a 20. század végi tudománykutatásban Durkheim megkerülhetetlen szerzővé vált, elsősorban az

osztályozásról írott tanulmánya, másrészt vallásszociológiájának bizonyos előfeltevései miatt. Durkheimnek ezekre az állításaira nem kívánok kitérni, ezt másutt (Némedi 1996) már megtettem. Nem az érdekel tehát, hogy mi Durkheim véleménye az olyan filozófiai témákról, mint az osztályozás vagy a kategóriák mibenlétének kanti eredetű, de nem a kanti rendszerben megfogalmazott kérdése. Durkheim felhívja a figyelmet a tudományokon belüli és a tudományágak közötti munkamegosztás és tevékenységcserek problematikájára. Válaszokat nála persze nem kereshetünk, de segítségünkre lehet abban, hogy megtaláljuk: egyáltalán mi a felvetés ebben a vonatkozásban.

A kiindulópontot Durkheimnek a tudományos munkamegosztással kapcsolatos, a munkamegosztás-könyv bevezetésében (2001: 56) és részletesen a III., a 'természetellenes formákkal' foglalkozó és egyfajta válságdiagnózist nyújtó részében található megjegyzések képezik. Feltűnő, hogy az a Durkheim, aki olyan fontosnak tartotta a munkamegosztáson alapuló organikus szolidaritást, amikor a tudományos munkamegosztással került szembe, arról – már a bevezetésben is, de még inkább a III. részben – elsősorban a negatívumokat kiemelve tudott nyilatkozni.

„A tudományt¹ a legutóbbi időkig csaknem teljes egészében művelhette egyetlen elme, mivel nem volt nagyon megosztva. Élénken élt a tudományok egységének érzése is. A tudomány nem állt olyan sok vagy olyan sokféle igazságból, hogy ne lehetett volna könnyen átlátni a kapcsolatot, amely egyetlen rendszerré egyesítette őket. A módszerek, maguk is nagyon általánosak lévén, kevésbé különböztek egymástól: észre lehetett venni a közös törzset, amelyből kihajtottak. De amilyen mértékben a specializáció behatol a tudományos munkába, minden egyes tudós egyre jobban bezárkózik nemcsak egy különös tudományba, de egy sajátos témakörbe is. ... Így azonban a tudomány, kapcsolat nélküli rész kutatások sokaságára aprózódva, nem alkot többé összetartó (*solidaire*) egészet.” (Durkheim 2001: 354)

Durkheim e helyen úgy ír, mintha a mechanikus szolidaritáshoz hasonló együttműködés a tudomány esetében – egy sajnos meghaladott – ideális állapot lenne. A problémát abban látta, hogy a filozófia a munkamegosztás következtében felbomló kollektív tudat szerepét próbálja – sikertelenül – felvállalni. A tudományok, amelyeknek 'lelkük' van, a filozófiai formulákban nem találhatják meg az egységet, amelyre szükségük van.

„Gondoljunk csak a speciális tudományok növekvő sokaságára a maguk elméleteivel, törvényeivel, axiómaival, feltevéseivel, eljárásaival és módszereivel, és megértjük majd, hogy egy rövid és egyszerű formula, mint például a fejlődés törvénye, nem tudhatja összegezni a jelenségek ily rendkívüli bonyolultságát. Még amikor ezek az összképek pontosan alkalmazhatók is a valóságra, az a rész, amit megmagyaráznak, túl csekély ahhoz képest, amit megmagyarázatlanul hagynak. Ezzel az eszközzel tehát sohasem tudhatjuk kiragadni a pozitív tudományokat elszigeteltségükből. Túl nagy a távolság az őket tápláló részletkutatások és az efféle szintézisek között.” (Durkheim 2001: 361)

1 Amikor Durkheim tudományokról beszél, egyszerre gondol a tudományra mint intézményre és a tudományra mint kijelentések összességére.

Az idézettel kapcsolatban két dolgot kell kiemelni. Durkheim a tudományokat mint működő intézményeket fogta fel, vagyis nem pusztán a tudományos kijelentések természetével foglalkozott. A 'rövid és egyszerű formula' kifejezés – mások mellett – Comte-ra utalt, a 'három stádium' ismert törvényére, de persze Spencer evolúciós felfogására is. E filozófiai formulákkal szemben Durkheim a 'módszer szabályaiban' mint eljárásmódokban látja a tudomány legfontosabb elemét és ezért a kíváncsok együttműködés terepét is, csak hogy a módszer tekintetében is hiányzik az összhang, az egyes tudományok módszertanilag is elszigetelődnek.

„Alig vannak olyan diszciplínák, amelyek a különböző tudományok erőfeszítéseit közös célra összpontosítanák. Ez különösen az erkölcsi és társadalmi tudományokra igaz... a jogász, a pszichológus, az antropológus, a közgazda, a statisztikus, a nyelvész, a történész úgy végzi kutatásait, mintha a tények általuk tanulmányozott rendjei megannyi független világot alkotnának. ...[A tudományok] elkülönült, együttműködést nem mutató részek halmazának látszanak. Nem azért nincs egység ebben a halmazban, mert ezek a tudományok nem érzik eléggé, hogy hasonlóak, hanem azért, mert nem szervezettek.” (Durkheim 2001: 365)²

A szervezethez való viszony kérdése nemcsak a tudományokkal kapcsolatban vetődött fel. A szervezett tudományos együttműködés tulajdonképpen az egészséges organikus szolidaritás³ egyik alelete lenne. Az organikus szolidaritás pedig nem a képzetek tekintetében való egyetértést, hanem a tevékenységek megfelelő funkcionális koordinációját jelenti. Miután Durkheim megállapította a diagnózist, az orvosságot a következőképpen jelölte meg: „Az organikus szolidaritás létezéséhez nem elegendő egy olyan szervekből álló rendszer, amelyeknek szükségük van egymásra, és általánosan átérzik szolidaritásukat, hanem azt a módot is meg kell határozni, ahogyan együtt kell működ-

2 Az előző idézet egyik mondata kapcsán feltűnhetett egy különös disszonancia. Durkheim itt ugyanis a tudományos anómia jeleként értelmezte azt, hogy a tudósok az általuk tanulmányozott terület tényeit 'különálló világoknak' tartják. Módszertani könyvében azonban a tények elkülönülését egyenesen a tudomány előfeltételének tartotta. A 'társadalmi' jelző gyakori 'közelebbi meghatározás' nélküli használata ellen polemizált. Ha minden emberi eseményt társadalmi tények tartanának – írta, – akkor „a szociológiának nem is volna saját tárgya”. „Igazság szerint azonban minden társadalomban létezik a jelenségek olyan meghatározott csoportja, amely jellegzetes tulajdonságainál fogva élesen elkülönül azoktól a tényektől, amelyeket a természettudományok tanulmányoznak.” (Durkheim 1978: 25) Nem arról van szó azonban, hogy Durkheim következtelen lett volna. Egyrészt elfogadta, hogy a tudományoknak munkamegosztásosan kell működni, a munkamegosztás elve pedig módszertani követelmény (mint írta, a társadalmi tények okait a társadalmi tények között kell keresni), és lényegét a kutatási terület elhatárolása alkotja. Másfelől megörökölte a szolidaritás problémáját, ez pedig a tudományban az együttműködés és a szerves összefüggés problémájaként konkretizálódott. Az a megoldás, amely Comte-nál a szociális fizika egyszerre tudományrendszertani és tudományfilozófiai szerepében fogalmazódott meg, Durkheimnél elveszett, de a probléma megmaradt, és ez mutatkozik meg a megfogalmazások eltérő voltában. Durkheim elkerülte a Comte megoldásában rejlő körkörösséget azon az áron, hogy a problémát manifeszt módon nem fogalmazhatta meg. A probléma azonban, amely minden következetes tudományfilozófia problémája, ezzel nem küszöbölődött ki.

3 Mint ismeretes (Csontos 1999), a szolidaritás Durkheimnél kettős értelemmel bír: egyfelől ténybeli (ma azt mondanánk strukturális és funkcionális) összefüggést jelent, másfelől erkölcsi köteleket. Igaz ugyan, hogy a mechanikus szolidaritás esetében erősebbek az erkölcsi, az organikus szolidaritás esetében a strukturális-funkcionális összefüggések, de egyik szolidaritástípus sem 'tisztá' abban az értelemben, hogy csak egy fajta összefüggésről beszélhetnénk.

niük” (2001: 362). A módszerre vonatkozó fejtegetések ennek a panaceának a konkretizálását adnák – ha ki lennének dolgozva.

Megismétlem, mert fontos: a tudományokra vonatkozó fejtegetések a munkamegosztás ’természetellenes’ formáira vonatkozó leírásokban találhatók, vagyis a tudományos egység kérdése a társadalmi egység kérdésével fonódik össze, a tudományos anómia csak a társadalmi anómia egyik esete. Durkheim részéről azonban félrevezető dolog volt a tudományos anómiát a társadalmi anómia más esetei mellé állítani. A társadalmi anómia más esetei „az ipari vagy kereskedelmi válságok” és „a munka és a tőke antagonizmusa” (Durkheim 2001: 352). Az anómia ebben a két esetben abból származik, hogy nem valósul meg az organikus szolidaritásnak az a követelménye, hogy az ’egységek’ ’személyes’ és ’specializált’ tevékenysége egymással összhangban legyen, más szóval az egész ’egyénsége’ és a részeké, ’egyidejűleg nőjön’, a társadalom is ’egységként’ legyen képes mozogni, de a részeknek is meglegyen a ’saját mozgása’ (Durkheim 2001: 140). A válságok esetében az együttműködés ’spontán’ bomlik meg, a munka és tőke esetében az együttműködésre ítétek közti konfliktus akadályozza az együttműködést (Durkheim 2001: 352). A munkamegosztásos modell válsága abból adódik, hogy a cserék nem megfelelően bonyolódnak.

Feltűnő dolog, hogy az együttműködést, a tevékenységek cseréjét biztosító mechanizmusról az organikus szolidaritás bemutatása során – nemcsak a tudomány vonatkozásában, hanem általában is – Durkheim hallgat. Van ugyan egy fejezet, amely a szerződéses szolidaritásról szól (Durkheim 2001: 206 sk), eszerint a szerződés lehetne a cseréket garantáló intézmény. De itt Durkheim minden erőfeszítése arra irányul, hogy plauzibilissé tegye azt a Spencer ellen irányuló és helytálló érvet, hogy a szerződések maguk előfeltételeznek egy társadalmi, morális szabályozást, hogy „a szerződésben sem minden szerződéses” (Durkheim 2001: 216). A szerződés előfeltételeiről van szó, nem pedig a szerződéses cserék mechanizmusairól.

A hallgatásból nehéz egyértelmű következtetést levonni, de sejtések talán megengedhetők. Durkheim talán nem kifogásolta volna, ha az organikus szolidaritást biztosító tevékenységcserét, a munka organikus megosztását piaci cserék mintájára gondolnánk el, és természetesen a ’természetellenes’ formákban a ’piaci kudarc’ eseteit látnánk. Az organikus szolidaritás modellje – explicit hivatkozás nélkül is – elég egyértelműen a Smithtől kiinduló hagyományra támaszkodik (Csontos 1999). Smithnél a munkamegosztás és a piaci csere kérdése összekapcsolódott. Durkheim ezt talán magától értetődőnek gondolta. Ezt támasztja alá az, hogy a munkamegosztás ’természetellenes’ formáit tárgyalva már többször említi a piaci cseréket, a ’harcnak’ titulált konkurenciát (pl. Durkheim 2001: 367, 373, 377), sőt, az igazságos cseréről szólva azt a régi érvet is felemlíti, hogy ha a cserepartnerek erőforrásai között nagy a különbség, a csere nem lehet egyenértékek cseréje (Durkheim 2001: 378–379). Úgy gondolom, Durkheim tudta, hogy az organikus szolidaritás piaci cserét feltételez.

A munkamegosztás kialakulásával kapcsolatos vázlat (2001: 269 sk) viszont igen különös. Ismeretes, hogy Durkheim a sűrűségből indult ki, abból, hogy amint nő a társadalom tömege, egyben nő az erkölcsi sűrűség, azaz az érintkezés is. Ez az érintkezés – a sűrűbbé vált társadalmon belüli versengés – a munkamegosztás oka és ugyanakkor egyik jellegzetessége is (hiszen az organikus szolidaritás ugyanúgy intenzív érintkezést – tevékenységcserét – jelent, mint a magas erkölcsi sűrűségű társadalmi állapot). Ha belátjuk, hogy Durkheim modellje darwinista, az ellentmondás feloldható. A kiin-

dulási állapotban a szűkös erőforrásokért egymással versengő egyedeket látunk. A nagy erkölcsi sűrűség egy sajátos kapcsolati formát, a harcot jelenti. Ha specializálódnak az egyedek, eltérő ökológiai 'fülkéket' és hozzájuk tartozó erőforrásokat foglalnak le, a harc valóban csökken. Egy másik modellszerű történetet is elmondhatunk: a 19. század nyolcvanas éveiben egy fiatal filozófia tanár nem a hagyományos filozófiai karrier felé orientálódott, hanem előbb a 'morál pozitív tudománya', majd a társadalomtudomány egyetemi megteremtését szorgalmazta. Ezzel kiszállt a túlnépesedett filozófiai piacon dúló versenyből, megteremtett magának egy specifikus 'fülkét', csökkentette a harc hevesességét. Igaz, itt az is szerepet játszott, hogy törekvése találkozott a kormányzat intencióival – így jött létre a bordeaux-i egyetemen egy előadói állás Durkheim számára (Karady 1983). Ez a darwinista-tudományos modell az adott formában nem alkalmazható a gazdasági-piaci munkamegosztás kialakulására. A könnyen látható probléma az, hogy az eltérő ökológiai fülkéket elfoglaló populációk egymással ugyan már nem fognak versengeni, de a köztük levő kapcsolat már nem is tekinthető munkamegosztásosnak (a nyúl a róka számára nem munkamegosztásos partner, hanem erőforrás). Mi a helyzet az eltérő tudományos területekkel?

Úgy gondolom, hogy a tudományos és a piaci-gazdasági munkamegosztás csak részben értelmezhető az árucseres piaci modelljében – és ami fontosabb: úgy gondolom, hogy ezt Durkheim is sejtette. Az egyes jószágtypusok előállítására specializálódott termelők és az egyes tudományágak között mintha létezne analógia. Mindkét esetben sajátos, zárt piacról van szó, olyan termékekről, amelyeket csak egy adott piacon értékelnek. Szoktunk beszélni tudományos piacról és a piacra termelők, a tudósok közti versenyről. Csakhogy a produktumok kereslete és jellege nagyon eltérő. Az autómobilokat jellemző módon nem a többi autógyártó keresi – míg a biokémikusok produktumait a többi biokémikus keresi. A piacra dobott autómobilok egy (piaci szegmensenként eltérő) standardnak kívánnak megfelelni – a tudományos piacon a standardnak, a sikeresen elvégzett kísérletnek a reprodukciója, megismétlése ritka, illetve csak az oktatásban van értelme. Úgy vélem tehát, hogy a tudományos szakokon belüli és a szakok közti kommunikáció és csere értelmezésében a piac nem helyénvaló metafora.

A gazdasági-piaci munkamegosztás esetében minél inkább specializálódnak a termelők, annál gyakrabban kénytelenek egymással kapcsolatba lépni. Ha két termelő megosztja a munkát, akkor – ceteris paribus – a piaci tranzakciók száma nő. Ezt Durkheim ugyan sehol nem mondja, de feltehetően tudta, hiszen valamilyen szinten Adam Smith munkáit ismerte. A tudományban viszont Durkheim szerint éppen az ellenkezője figyelhető meg: minél jobban specializálódnak a termelők, minél inkább elkülönülnek a tudományágak, annál kevésbé, annál nehezebben képesek egymással kapcsolatba lépni. Durkheim sejtette, hogy a tudományos munkamegosztás nem vagy nem tisztán a piaci logika szerint szerveződik.

Hogy mindezt Durkheim valamilyen mértékben végiggondolta, azt egy hiány mutatja: az organikus szolidaritás 'természetes' formáinak az elemzése kapcsán szó sem esik a tudományról – éspedig azért, mert a 'természetes' formák piaci (és igazságos) cserét tételeznek fel. Amikor pedig szó esik a tudományról, akkor Durkheim nem az igazságtalan cserét emeli ki (mint a gazdaság kapcsán), hanem a 'szervezettség' hiányát, azt, hogy a tudományok sokasága nem alkot 'egy szerves egész élő egységet' (Durkheim 2001: 368). Ezt nehéz máshogy értelmezni, mint hogy Durkheim érzékelte,

hogy a tudományos cserék szerveződésének sajátos formában kell megtörténnie. Biztosítani kell a képzetek, eljárások és objektumok áramlását – de hogyan?

A munkamegosztás-könyvnek a tudománnyal kapcsolatos fejtegetéseit Durkheim azzal a reménnyel zárta, hogy a tudósok, ahogy egyre inkább eltávolodnak kutatásaikban kiindulópontjuktól, „végül szükségképpen találkoznak majd egymással, s következőképpen tudatára jutnak szolidaritásuknak” (Durkheim 2001: 367). Mi lehet e spontán együttműködés módja – erre választ ekkor nála nem találunk.

Durkheim problémája nem előzmény nélküli. Már Comte felvetette, hogy szükséges a tudományok újjászervezése (ez lenne a 'szociális fizika' feladata), s egyben ez támasztaná alá a társadalmi újjászervezést is.⁴ Durkheim feladta Comte nagyralátó terveit, de explicit választ arra, hogy melyek lennének a tudomány egysége helyreállításának a feltételei, nem fogalmazott meg. A munkamegosztásról szóló könyv a tudományok egységének a kérdését nyitva hagyta. Ennek okát pedig abban látom, hogy Durkheim sejtette, hogy a tudományok együttműködéséhez és működéséhez nélkülözhetetlen cseréket nem lehet a piaci cserék mintájára elgondolni, ugyanakkor azt, hogy ezt a cserét – Comte elképzelését követve – a szociológiának mintegy a tudományos kormányzati funkciókat felvállalva, tekintélyuralmi eszközökkel kellene szabályoznia, mint képtelenséget elvetette. Úgy vélem tehát, hogy Durkheim első könyvének a tudományra vonatkozó reflexiói megsejtenek egy problémát, de még a problémának az alapos kibontásáig sem jutnak el.

Durkheimnek a tudományra és a tudományos együttműködésre irányuló későbbi reflexiói mutatják, hogy az 1893-ban megfogalmazottak, a tudományos csere nyitva hagyott kérdése később is foglalkoztatta. Ezek a későbbi reflexiók nem voltak függetlenek azoktól a megfontolásoktól, amelyeket a szociológia szerepével kapcsolatban írt. Nem lényegtelen körülmény, hogy ezeket a kérdéseket Durkheim számára egy gyakorlati kérdés tette sürgetővé. Arról volt szó, hogy miképpen lehet ténylegesen, egy évkönyv (*Année sociologique*) szerkesztési gyakorlatában, a munkatársak együttműködésében megoldani a különböző tudományágak megfigyeléseinek, felismeréseinek befogadását, továbbítását. Másutt (Némedi 1996: 170 sk) mindezzel részletesebben foglalkoztam, itt csak a tudományos csere szempontjából leglényegesebb vonatkozásokat idézem fel.

Míg a 90-es években a tudományokat „együttműködést nem mutató részek halmozának” látta, és nem jelölt meg olyan aktort, aki a kudarcot vallott integratív filozófia helyére lépve a munkamegosztást és a tudományos cseréket szervezhetné, addig most már (legalábbis a társadalomtudományok vonatkozásában) egyre inkább a szociológiát tekintette ilyen integratív funkcióval bíró tudománynak.

Azt érezte, hogy a vállalkozás nem veszélytelen.

„A szociológiának vagy ugyanaz a tárgya, mint a történetinek vagy társadalmi tudományoknak, s akkor összeolvad velük, s az az általános kifejezés lesz, amely kollektív megjelölésükre szolgál. Vagy külön tudomány; megvan a saját egyénisége; de ehhez az kell, hogy legyen olyan tárgya, amely sajátosan hozzá tartozik. Márpedig a különböző társadalomtu-

4 Részletesebben lásd Némedi 1999.

dományok által tárgyalt jelenségeken kívül hol lehet ezt megtalálni?”
(Durkheim–Fauconnet 1975: 121)

Mai szóval abban látta a megoldást, hogy a szociológia interdiszciplináris vállalkozássá válik. Nem az egyes tudományok eredményeinek összefoglalására törekszik, nem is arra, hogy mintegy tudományos kormányként előírja a többi tudománynak az együttműködés módját. Az interdiszciplinaritás persze a comte-i programnak is része volt, hiszen az is arra törekedett, hogy a szociális fizika tudománytörténetként, a tudományfejlődés egészének bemutatásával biztosítsa a tudományok egységét. Durkheim szűkebbre vonta az integrálandó tudományok körét, nem törekedett a tudományfejlődés törvényeinek a megfogalmazására, de a szociológiát mégis nagymértékben azonosította az integrálandó tudományok rendszerével.

„A szándékunk az, hogy igazoljuk egyfelől azt, hogy a szociológia a társadalomtudományok corpora, rendszere, s nem is lehet más; másfelől azt, hogy ez az azonos rovatba való összevonás nem egyszerű verbális művelet, hanem e tudományok szervezetének és módszerének radikális megváltozását jelzi és implicálja.” (Durkheim–Fauconnet 1975: 121)

A rendszer integratív elve a tudományos módszertan megújítása lenne. Erről az integratív módszertanról az idézett tanulmány olvasója sok konkrétumot, ’pozitívumot’ nem tudhatott meg.

„Ha azt mondjuk, hogy a különböző tudományoknak a szociológia egyes ágaivá kell válniuk, ezzel tehát azt állítjuk, hogy maguknak is pozitív tudományokká kell válniuk, nyitottnak kell lenniük azon szellem iránt, amelynek megfelelően a természet többi tudománya eljár, az ott használt módszerekből kell ösztönzést nyerniük, míg megőrzik saját autonómiájukat. ... A szociológiába való integrálásuk tehát nem azt jelenti, hogy egy új általános megjelölést alkalmaznak rájuk. Ez annak a kiemelése, hogy új irányba kell fordulniuk.” (Durkheim–Fauconnet 1975: 145)

Az integrációs program, amely a durkheimi inspirációkat nem tagadó történettudományban a szociológiához képest sokkal jelentősebb változásokhoz vezetett,⁵ interdiszciplináris, összehasonlító volt, és szándéka szerint úgy valósította volna meg Comte programját, hogy annak irrealitásait, groteszk képtelenségeit elhagyta volna. Durkheim szemei előtt együttműködő tudományok harmonikus rendje jelent meg.

„A társadalmi birodalom egységét nem lehet megfelelően kifejezni néhány általános és filozofikus formulában, amely végtelen távolságban van a tényektől és a kutatási részletektől. Ennek az eszmének a szerve csak az összefüggő és önálló, szolidaritásuk érzésével rendelkező tudományok testülete lehet. Egyébként lehet látni, hogy ezek a tudományok, ha egyszer megszerveződnek, kamatostul visszatérítik a filozófiának azt, amit tőle kölcsönvettek.” (Durkheim–Fauconnet 1975: 158)

5 Ennek az átvételnek egyes vonatkozásairól lásd Takács 2005.

Valljuk be, ami a szociológiát illeti, Durkheim elképzelése elképzelés maradt, még vázlatos programnak is alig nevezhető. Az interdiszciplináris cserék mechanizmusát részleteiben nem tudta elemezni. A tényleges együttműködési háló is csak a társadalomtudományok széles köréből (filozófia, közgazdaságtan, antropológia, nyelvészet) toborzott munkatársi körére korlátozódott, magukat ezeket a tudományokat a történettudomány kivételével alig érintette. A tudományos cserék jellegének, formáinak mibenlétével kapcsolatos kérdéseket meg sem fogalmazta. Inkább csak arról beszélhetünk, hogy továbbra is érzékelt: ezen a területen van valami megoldatlan és nyugtalanító probléma. Ez befolyásolta későbbi, a tudományokkal kapcsolatos fejtegetéseit is.

Nagyjából a többször idézett programjellegű tanulmánnyal egy időben, 1904-1905-ben (Halbwachs 1990: 1) fogalmazta meg Durkheim a francia közép- és felsőoktatás történetéről tartott előadásait. Ezek természetesen érintették a tudományok kérdését, mert – ezt Durkheim is kiemelte – a francia rendszerben a középfokú és felsőfokú képzés szorosabban összekapcsolódott, mint más európai rendszerekben. Az oktatás történetének durkheimi áttekintésében visszatérő motívum volt a tudományos tudás egységességének hangsúlyozása. Durkheim előadását az 'alkotó korszakok' köré rendezte el, nagy fontosságot tulajdonítva annak a 'társadalmi pezsgésnek', amely szerinte a tudomány művelése és a tudományos oktatás tekintetében a jelentős változásokhoz elvezetett.

Ebben az értelemben hangsúlyozta, hogy az ún. Karoling reneszánsz az udvarban történő koncentrálódás eredménye (Durkheim 1990: 51). Az egyetemek keletkezését is – tehát a tudományok megújulását – egy ilyen társadalmi mozgalom eredményének látta, amely fölös energiákból táplálkozott. Ezek az energiák táplálták a keresztes hadjáratokat, de az intellektuális megújulás is belőlük eredt.

„... egész Európában valódi és nagyon élénk cselekvési igényt lehetett megfigyelni, az önfeláldozásnak, az odaadásnak, a változásnak az igényét. Nem a Szentszék alkotta mesterségesen ezt a mozgalmat, nem tett mást, mint hogy meghatározott célt jelölt ki e kihasználatlan aktivitásnak, amely célt keresett magának, hogy annak áldozhassa magát. Nehézség nélkül megérthetjük, hogy ez az általános pezsgés könnyen ölthetett értelmi formát. A civilizáció tekintetében alkotó korok ugyanis éppen azok, ahol a nép körében felhalmozódott élet azt kívánja, hogy kiterjedjen, felhasználódjon akkor is, ha semmiféle életszükséglet azt nem követeli. A művészet, a tudomány, a kutatás általában véve valamilyen értelemben luxustevékenység, amely feltételezi, hogy a társadalomban fölös mennyiségben vannak erők azon felül, amelyek az élet szempontjából közvetlenül szükségesek. Ahhoz, hogy a tiszta és érdekmentes gondolkodásnak szentelhessék magukat, az kell, hogy rendelkezésre álljon egy fölös energiakészlet azon felül, amit a létezés nehézségei megkívánnak. Ha megvan ez a tartalék és nem kell külsődleges módon felhasználni, a belső élet felé fordulhat, a gondolkodás, a reflexió felé.” (Durkheim 1990: 79–80)

Nem a leírás történeti érvényessége érdekes a jelen vonatkozásban, hanem az, hogy Durkheim a tudományos megújulást és együttműködést a társadalmi 'forrongó' időszakokkal kapcsolta össze. A 'forrongás' központba állítása már implikálta, hogy a tudomány, a tudás társadalmi természetű – ahogy ez az ugyancsak ezekben az években

írott és közismert osztályozás-tanulmányban is megfogalmazódott. A 'forrongás' azonban sajátos és mind a piaci cserétől, mind a kormányzat által kikényszerített kooperációtól különböző együttműködési formát jelent. Bizonyos vonatkozásban jelentheti a munkamegosztás felbomlását, a státusok és a társadalmi megkülönböztetések feloszlását is, mint ahogy ez a Durkheim által vizsgált ausztráliai vallási rítusok esetében történik (Durkheim 2003: 195 sk). Durkheim számára azonban a kíváncsi spon-tán együttműködést is jelentette.

Ezt mutatják az egyetem mint intézmény keletkezésével kapcsolatos fejtegetései. Fontosnak tartotta kiemelni mint aktuális tanulságot, hogy a tanítóknak, diákoknak, eszméknek ez a koncentrálódása mennyire fontos, hogy éppen ez jelenti az egyetem egyik nagy újdonságát, a különböző művelődési törekvések integrációját.

„Arról az eszméről⁶ van szó, hogy az oktatás nem lehet szétszóródott állapotban, ha nevelő értékkel kíván bírni, hogy valamennyi oktatott szaktudományt azonos szellemben és a közös célt figyelembe véve kell szoros összefüggésben csoportosítani. Nos hát, ugyanezt az eszmét találjuk itt, csak sokkal magasabb szinten, nagyobb területre kiterjesztve, mint a múltban. Ez alkalommal nem pusztán arról van szó, hogy néhány társult tanár működik együtt ugyanabban a pedagógiai vállalkozásban, mint ahogy erről volt szó a székesegyházak melletti iskolákban, hanem több száz professzorról, akik összehangolják tevékenységüket, hogy közösen szervezzék meg a diákok ezreit érintő oktatást.” (Durkheim 1990: 108–109)

Az előadássorozat befejező darabjában Durkheim hangsúlyozta, hogy a tudományt nem lehet a társadalmi tevékenységtől elválasztani. Ez a társadalmiság nem pusztán az eredetre vonatkozik, hanem arra is, hogy a tudományok összefüggnek. Az összefoglaló, befejező előadás tanulságokat összefoglaló részében először csak truizmusnak látszik, hogy az individuális tudásszerzéssel szemben a kooperációt hangsúlyozza.

„A tudomány ugyanis nem az elszigetelt egyének műve, hanem egy olyan kooperáció terméke, amelyben részt vesz valamennyi kor és valamennyi ország minden tudósa, a tudomány tehát, bármely történeti pillanatban a koncentrált és hosszú évek során, nemzedékről nemzedékre felhalmozott emberi tapasztalat összefoglalása.” (Durkheim 1990: 390)

Ez magától értetődik. Durkheim azonban igen fontosnak tartotta leszögezni. Számításba kell venni, hogy az előadói, tanári megbízatást nem hivatali kötelezettségnek, hanem magasabb rendű küldetésnek fogta fel. Innen erednek – különösen a kurzus befejező előadásában – az emelkedett hangnemű és sokszor banalitásokat nemes igazságokként beállító kijelentések. De azt szignifikánsnak tarthatjuk, hogy a korábban a specializációt annyira kiemelő és morális parancsnak tartó⁷ Durkheim most hallgatóit arra buzdítja, hogy több tudományban is szerezzenek egy alapfokú jártasságot. A természet- és társadalomtudományok között ugyanis szoros összefüggés van.

6 T.i. arról az eszméről, amely úgymond már a Karoling-reneszánszban és a székesegyházak iskoláiban megfogalmazódott – lásd az idézet folytatását.

7 A modern korban „az erkölcsi tudat kategorikus imperatívuszának egyik oldala lassan a következő formát ölti: *Tedd magad alkalmassá egy meghatározott funkció hasznos ellátására.*” (Durkheim 2001: 59)

„E kétfajta szaktudomány között szoros az összefüggés (*solidarité*). Ez az összefüggés teljesebb, mint ahogy azt az előbb elmondottak sugallhatnák, ugyanis kölcsönös. Nem csak arról van szó, hogy a természettudományok segítségünkre vannak abban, hogy jobban megértsük az embert, hanem arról is, hogy az emberi dolgok tanulmányozása, azon túl, hogy önmagában is szükséges, a világ tanulmányozásának szükséges előfeltétele.” (Durkheim 1990: 393)

A tudományok együttműködésében egy újfajta racionalitás lehetőségét látta.

„Még ma is karteziánusoknak kell lennünk abban az értelemben, hogy racionalistákat kell nevelnünk, azaz olyan embereket, akik világosan gondolják el eszméiket, de új fajta racionalistákat, akik tudják, hogy a dolgok – a fizikaiak is, az emberiek is – redukálhatatlanul bonyolultak, s akik mégis képesek megérteni és szembenézni ezzel a komplexitással.” (Durkheim 1990: 399)

Szép, ünnepi buzdító beszédbe való szavak. Elfedik azt a tényt, hogy a modern kori tudományos kooperáció mibenlétéről és társadalmi természetéről igazán sokat Durkheim nem tudott hallgatóinak mondani.

Durkheim – összhangban azzal, amit a szociológia integrátori szerepével kapcsolatban mondott, – a 'forrongásban', a 'pezsgésben', amelyet leginkább a középkori egyetemeken vélt felfedezni, a társadalmi együttműködés példáit találta meg. A történeti áttekintés plauzibilissé tehetette azt a gondolatot, hogy a tudás és oktatás megújulása egy ilyen csere, 'pezsgő' kooperáció eredménye. A pezsgésre vonatkozó megjegyzések elfedik azt, hogy a csere mikéntjéről most sem tudunk meg többet. Nem véletlen, hogy a tudományos 'pezsgés' példáit a távoli múltban találta meg. Az a társadalomtudományi megalapozású tudományértelmezés, amely a modern tudományok vonatkozásában igazolhatja a tudományok integrációjának szükségességét, Durkheim eszközeivel megfogalmazhatatlan volt.

Durkheimnek a tudományok együttműködésére, a tudományos cserékre vonatkozó elgondolásaiban eltolódást lehet érzékelni. Korai írásaiban is problémának érezte a tudományok differenciálódását, és ebben a probléma-érzékelésben mint háttértudás szerepet játszott Comte koncepciója a tudományoknak a szociális fizikában kiteljesedő egységéről – olyan háttértudás, amelynek az érvényességét Durkheim nem fogadta el. A korai írások kettőssége ebből fakadt: Durkheim elfogadta Comte elképzelését arról, hogy a tudományok széttöredezettsége problematikus, de nem gondolta, hogy a szociológia integratív szupertudomány lehetne. Ezért nem tudta a tudományos együttműködést az organikus szolidaritás modelljében következetesen elhelyezni. A századforduló körüli írások az elképzelés módosulását jelzik: egyrészt abban, hogy Durkheim sok ponton és több vonatkozásban is a tudományok közti kooperációt emelte ki, valamilyen formájú együttműködést tartott kívánatosnak. Ennek a kooperációnak a körvonalai meglehetősen általánosak és banálisak maradtak. A pedagógiai előadásokban a kooperáció igénye összekapcsolódott azzal, hogy a tudományos változás társadalmi természetét hangsúlyozta, több ponton is kiemelve azt a számára oly kedves eszmét, hogy a társadalmi 'pezsgésben' nemcsak különösen fontos teremtmény rejlik, hanem az együttműködés sajátos formáját is jelentheti.

Ami az együttműködés sajátos formáit illeti, a nagy vallásszociológiai mű bevezető és összefoglaló fejezetének egyéb szempontból jelentős fejtegetései alig viszik előre

a megoldást. Ha ugyanis elfogadjuk azt, amit Durkheim állít – hogy gondolkodásunk alapvető kategóriái társadalmi természetűek, valamint ezek a kategóriák a társadalmi élet különösen intenzív 'pezsgő' szakaszaiban születnek – akkor ebben a teremtő és megalapozó társadalmiságban a tudományok együttműködése megbízható alapot nyerhetne, a tudományos csere problémája megoldódhatna. A válasz helye üres.

Ebben a vonatkozásban kései, a pragmatizmusról szóló előadásai (amelyeknek csak egy kétséges hitelességű leiratát ismerjük) is csak a probléma kitartó jelenléte és nem a megoldáshoz való közelebb jutást jelzik. Durkheim a pragmatizmus és a szociológia közt⁸ párhuzamosságot látott. A pragmatizmus ugyanis az igazság és az ész emberi természetét tételezi. Ezt teszi a szociológia is (Durkheim 1981: 142). Minthogy a tudományos gondolkodás is történeti jellegű, érthető, hogy társadalmi hatása van. A tudományos igazság integratív erővel bír. Ez volt Comte gondolata is: az érzékelt krízist szerinte csak a tudomány oldhatja fel, mert a tudományos igazság tekintetében nem lehetségesek olyan nézeteltérések, mint a politikai eszmék tekintetében. „A csillagászatban, a fizikában, a kémiában és a fiziológiában nem beszélhetünk semmifajta lelkiismereti szabadságról...” (Comte 1979: 20) Durkheim is valami hasonlót állított. A tudomány funkciója az, hogy biztosítsa a társadalom integrációját: „az elméket a személytelen igazságok felé fordítsa, megszüntesse az eltéréseket és a partikularizmusokat.” (Durkheim 1981: 179) A hangsúlyt arra tette, hogy a tudományos gondolkodás azért integratív, mert közös tájékozódási pontot biztosít az emberek számára.

„A tudományos igazság ugyanúgy hozzájárul a társadalmi öntudat (*conscience*) megerősítéséhez, mint a mitologikus gondolkodás ... Hogyan is kerülhetnek kapcsolatba egymással az elkülönült elmék? Két módon. Vagy egymásba olvadnak olyan módon, hogy egyetlen kollektív szellemet képeznek. Vagy egy olyan tárgy révén kommunikálnak egymással, amely ugyanaz mindegyikük számára, de megőrzi egyéniségüket ... Az első a mitikus gondolkodásra jellemző, a második a tudományosra.” (Durkheim 1981: 178–179)

Belátható, hogy Durkheim ebben az előadássorozatban a munkamegosztás-könyv harmadik, a 'természetellenes' formákat tárgyaló részéhez tért vissza. Az összeolvadás megemlézése itt a mechanikus szolidaritás képzetét idézi fel, a tudomány révén elérhető egység pedig az organikus szolidaritását. Ebben a kontextusban sincs szó a gazdasági értelemben vett munkamegosztásról és a piaci cserékről. Igaz, azt sem részletezi Durkheim, hogy a tudomány hogyan tudná a funkcionálisan elkülönülő részek egységét megteremteni – részben azért nem, mert a szorosabban vett tudományos együttműködés, a tudományos cserék kérdése is homályban marad. A tudomány társadalmi integrátori szerepét bizonyos mértékig alátámasztja a tudomány társadalmi természetére vonatkozó felfogás átalakulása, a 'megismerés szociológiai elméletének' felvázolása a vallásszociológiai mű bevezető és befejező fejezeteiben (Durkheim 2003: 13 sk, 377 sk). Ha a tudomány társadalmi eredetű és természetű, ha a nagy tudományos korszakok (mint az egyetem létrejöttének, a skolasztikának a korszaka) eredményeiket egy társadalmi

8 A megfogalmazás azt sugallná, hogy a szociológia nem önálló tudomány, hanem egyfajta filozófiai-társadalomtudományi álláspont – nehezen hihető ugyanis, hogy Durkheim elkövetné azt a kategóriahibát, hogy egy tudományt állít párhuzamba egy filozófiai állásponttal. A korszakban nem ritka az a felfogás, amely a szociológiát nem szaktudománynak, hanem szemléletmódnak tartja – de nem ez volt Durkheim autentikus véleménye.

'pezsgésnek' köszönhetők, akkor legalábbis intuitíve sejthető, hogy nem abszurd a tudományos igazságnak társadalmi hatékonyságot tulajdonítani.

Az a kérdés azonban nyitva maradt, hogy maga a tudományos kooperáció, a tudományos képzetek, módszerek cseréje – amely a pragmatizmus-előadások szerint a társadalmi együttműködés egyik biztosítója – milyen mechanizmus révén mehet végbe. A tudományos csere a maga minden dimenziójában – az egyes szaktudományokon belül és az egyes szaktudományok között – a tudomány működésének feltétele. Durkheim feltehetően érzékelte a problémát, egyes vonatkozásait fel is vetette. Egészében lezáratlanul hagyta.

Durkheim nyomán több kérdést is meg tudunk fogalmazni.

Leírhatók-e a tudományos cserék pusztán a kommunikáció standard modelljével? Jelentős vonatkozásaikban leírhatók – de megfontolásra érdemes mozzanat az, hogy Durkheim nemcsak a cseréket, de a cserék szervezését is fontosnak tartotta, vagyis egy konkrét mechanizmusra gondolt.

Egyáltalán mit cserélnék a tudományban (tudományágakon belül és azok között)? Képzeteket, eljárásokat, módszereket?

Melyek a tudományos csere formái, eljárásai?

IRODALOM

- Comte, A. (1972): Cours de philosophie positive. Première leçon (1830). In Comte, A.: *La science sociale*. Paris: Gallimard, 124–170.
- Comte, A. (1979): A társadalom újjászervezéséhez szükséges tudományos munkálatok terve (1822). In Comte, A.: *A pozitív szellem. Két értekezés*. Budapest: Magyar Helikon, 5–185.
- Csontos L. (1999): Emile Durkheim: A társadalmi munkamegosztásról. (Részletek.) Előszó a magyar kiadáshoz (1986). In Csontos L. szerk.: *Ismeretelmélet, társadalomelmélet, társadalomkutatás*. Budapest: Osiris, 19–25.
- Durkheim, E. (1978[1895]): A szociológia módszertani szabályai. In Durkheim, E.: *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 21–158.
- Durkheim, E. (1990[1938]): *L'évolution pédagogique en France*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Durkheim, E. (2001[1893]): *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest: Osiris.
- Durkheim, E. (2003[1912]): *A vallási élet elemi formái*. Budapest: L'Harmattan.
- Durkheim, E. (1981[1955]): *Pragmatisme et sociologie*. Paris: J. Vries.
- Durkheim, E.–Fauconnet, P. (1975): Sociologie et sciences sociales (1903). In Durkheim, E.: *Textes. I. Éléments d'une théorie sociale*. Paris: Les Editions de Minuit, 121–159.
- Halbwachs, M. (1990): Introduction (1938). In Durkheim, E.: *L'évolution pédagogique en France*. Paris: Presses Universitaires de France, 1–6.
- Karady, V. (1983): Les professeurs de la république. Le marché scolaire, les réformes universitaires et les transformations de la fonction professorale à la fin du 19e siècle. *Actes de la recherche en sciences sociales*, 47–48.: 90–112.
- Némedi D. (1996): *Durkheim. Tudás és társadalom*. Budapest: Áron Kiadó.
- Némedi D. (1999): Auguste Comte: A szociológia megalapítója? In Felkai G. szerk.: *A szociológia kialakulása*. Budapest: Új Mandátum, 224–247.
- Takács E. (2005): Egy vita története. A szociológusok és történészek viszonya a fin du siècle Franciaországában. *Korall*, 19–20: 5–36.